

**СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ НАЦІОНАЛЬНИМ ГРОМАДЯНСТВОМ
ТА ГРОМАДЯНСТВОМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ****THE RELATIONSHIP BETWEEN NATIONAL CITIZENSHIP
AND EUROPEAN UNION CITIZENSHIP**

Ібрагімов Д.М., студент III курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стойнов П.С., студент III курсу факультету прокуратури,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Гнітій А.О., д.філос.,
асистент кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено питання щодо співвідношення між національним громадянством та громадянством Європейсько Союзу. Наголошено на тому, що поступове поглиблення європейської інтеграції в економічній та суспільно-політичній сфері викликало необхідність формування каталогу окремих прав, що належать індивіду та реалізація яких пов'язана із його взаємодією з Європейським Союзом як наднаціональним утворенням. У зв'язку із цим, Договором про Європейський Союз 1992 р. запроваджено інститут громадянства ЄС, який виступає субсидіарним до національного громадянства та наділяє додатковими можливостями: міграційними, виборчими, правом на дипломатичний та консульський захист.

Дослідження, представлене в даній статті, вказує на постійний розвиток взаємозв'язку між національним та європейським громадянством. Із зростанням обсягів та повноважень ЄС роль його громадянства стає все більш суттєвою. Це ставить перед державами-членами та Європейським Союзом нові завдання, які потребують уважного аналізу та вирішення. Прецедентна практика Суду ЄС є ефективним засобом для вирішення спорів та колізій, пов'язаних із громадянством та може стати рушійною силою для прийняття додаткової законодавчої регламентації з цього питання. Зазначено про те, що держави-члени при здійсненні своїх повноважень у питаннях громадянства, повинні приділяти належну увагу не тільки міжнародному праву, а й праву ЄС. Це жодним чином не обмежує суверенні права держав щодо встановлення умов набуття національного громадянства, втім вони повинні враховувати принципи союзного громадянства.

Подальші дослідження у цій області сприятимуть кращому розумінню природи громадянства ЄС та його впливу на життя людей в Європі, а також послужить основою для розвитку чіткої та послідовної правової бази, яка регулює питання громадянства в ЄС, що, дозволить забезпечити захист прав та свобод усіх громадян ЄС. Зокрема, як альтернатива громадянству ЄС пропонується розглянути концепцію асоційованого громадянства.

Ключові слова: громадянство, Європейський Союз, держави-члени Європейського Союзу, Суд Європейського Союзу, європейська інтеграція, Європейський Парламент.

The article explores the relationship between national citizenship and European Union citizenship. It emphasizes that the gradual deepening of European integration in the economic and socio-political spheres has necessitated the formation of a catalogue of individual rights, the realization of which is linked to interactions with the European Union as a supranational entity. In this regard, the Treaty on European Union of 1992 introduced the institution of EU citizenship, which is subsidiary to national citizenship and provides additional opportunities: migration, voting, and the right to diplomatic and consular protection.

The research presented in this article indicates the continuous development of the interconnection between national and European citizenship. As the scope and powers of the EU grow, the role of its citizenship becomes increasingly significant. This presents new challenges for the member states and the European Union, requiring careful analysis and resolution. The precedent practice of the Court of Justice of the European Union is an effective means for resolving disputes and conflicts related to citizenship and can drive the adoption of additional legislative regulations on this issue. It is noted that member states, in exercising their powers on citizenship matters, should pay due attention not only to international law but also to EU law. This does not in any way limit the sovereign rights of states to establish the conditions for acquiring national citizenship; however, they should consider the principles of Union citizenship.

Further research in this area will contribute to a better understanding of the nature of EU citizenship and its impact on people's lives in Europe, as well as serve as a basis for developing a clear and consistent legal framework governing citizenship issues in the EU, ensuring the protection of the rights and freedoms of all EU citizens. In particular, as an alternative to EU citizenship, the concept of associated citizenship is proposed.

Key words: citizenship, European Union, member states of the European Union, Court of Justice of the European Union, European integration, European Parliament.

Постановка проблеми. Інститут громадянства Європейського Союзу характеризується своєю динамічністю та направлений на гарантування прав, що визначають правові відносини між громадянами держав-членів та інститутами Європейського Союзу. Завдяки загальноєвропейському громадянству особа набуває додаткові права та свободи, зокрема: вільно пересуватися і проживати у межах території держав-членів, користуватися захистом дипломатичних та консульських установ будь-якої держави-члена на території третьої країни, обирати та бути обраним до Європейського Парламенту тощо.

Водночас, статус громадянства Європейського Союзу є додатковим до національного, тому держави зберігають за собою суверенне право визначати, які особи є їх громадянами, впливаючи на можливість останніх реалізувати

права, надані їм союзним законодавством. Практичного значення набуває питання співвідношення між цими двома правовими статусами та можливість обмеження компетенції держав-членів й уніфікації законодавства у цій сфері. Особливо сильно загострюється ця проблематика у зв'язку із перспективами можливого виходу окремих держав-членів зі складу Європейсько Союзу, що тягне за собою втрату для їхніх громадян ряду переваг щодо свободи пересування, проживання, працевлаштування тощо. Тому необхідним є пошук можливостей та наукового обґрунтування подальшої еволюції інституту громадянства Європейського Союзу, створення похідних від нього статусів, зокрема асоційованого громадянства.

Аналіз досліджень і публікацій. Питанню розвитку і становлення концепції інституту громадянства ЄС при-

свячені наукові роботи Н. І. Андрусевич, О. В. Журавка, А. В. Кулабухова, В. І. Муравйова, О. М. Поліванова, О. Я. Трагнюк. Особливу увагу співвідношенню між національним та союзним громадянством приділяє у наукових розробках І. В. Яковюк, який вказує на перспективи поглиблення політичної інтеграції завдяки цьому інституту через встановлення безпосереднього правового зв'язку при цьому його додатковий характер [1].

Мета дослідження. Мета наукової роботи полягає в аналізі взаємозв'язків між національним громадянством та громадянством Європейського Союзу, взаємовпливу зазначених статусів, а також динаміки розвитку союзного громадянства, що може відкрити нові перспективи для подальших досліджень та розвитку законодавства.

У цій роботі буде проведено аналіз й пошук винятків залежності громадянства ЄС від національного й особливостей їх співвідношення. Це дослідження матиме практичне значення для визначення правового статусу громадян країни, яка вийшла з ЄС та врахування ризиків, пов'язаних з цим.

Виклад основного матеріалу. Громадянство – це особливий правовий статус, що визначає взаємовідносини між особою та державою, змістом яких є широке коло взаємних прав та обов'язків. Цей зв'язок виступає підставою поширення на особу суверенної влади держави. Окрім цього, він характеризується певною сталістю, адже особа користується захистом своєї держави навіть перебуваючи за її межами. Таким чином, під громадянством традиційно розуміють ustalений політико-правовий зв'язок між особою та державою, що виражається в сукупності взаємних прав, обов'язків і відповідальності [1, с. 13]. Поняття громадянство тісно пов'язано з приналежністю до певної національної держави, що довгий час вважалося невід'ємним його елементом.

Поступове поглиблення європейської інтеграції в економічній та суспільно-політичній сфері викликало необхідність формування каталогу окремих прав, що належить індивіду, та реалізація яких пов'язана із його взаємодією з Європейським Союзом як наднаціональним утворенням: право на вільне пересування та проживання на території всіх держав-членів або окремі політичні права, що стосуються участі в управлінні Союзом – право бути обраним до Європейського Парламенту, об'єднання у політичні партії на загальноєвропейському рівні. Нормативного закріплення такого поняття як союзне громадянство з метою зміцнення захисту прав та інтересів громадян держав-членів вперше відбулося Маастрихтському договорі 1992 р., але формування правового статусу громадянина Європейського Союзу є результатом більш тривалого процесу, який пов'язаний з рухом за впровадження вільного переміщення робочої сили [3, с. 158]. Так, Договір про заснування Європейського співтовариства з вугілля та сталі 1951 р. покладав на держав-членів зобов'язання щодо усунення будь-яких обмежень на основі національності при працевлаштуванні у вугільній та сталеливарній промисловості, які є громадянами держав-членів і мають визнану кваліфікацію.

Договір про заснування Європейського Економічного Співтовариства значно розширив сферу дії свободи пересування, поширивши її на всіх працівників, за винятком держаних службовців. Договір надав усім працівникам право працевлаштуватися та вільно пересуватися по території, а також проживати в будь-якій державі-члені [5].

Загалом, подальший розвиток європейського громадянства налічує п'ять основних етапів: Паризький саміт (1974 р.), саміт Європейської Ради у Фонтенбло (1984 р.), підписання Маастрихтського договору про Європейський Союз (1992 р.), підписання Амстердамського договору (1997 р.) [6, с. 493–497].

Маастрихтський договір встановив, що громадянство Союзу надає громадянам держав-членів право вільно пересуватися і проживати на території держав-членів, право обирати та бути обраним на муніципальних виборах у державі-члені, в якій він/вона проживає, на тих самих умовах, що й громадяни інших держав-членів, голосувати та бути обраним до Європейського Парламенту, право на дипломатичний захист дипломатичними або консульськими установами будь-якої держави-члена на території третьої країни тощо. Відповідно до договору, кожна особа, що має громадянство держави-члена, є громадянином Союзу та користуються встановленими в ньому правами і несуть відповідні обов'язки. Втім, майже одразу виникли питання щодо співвідношення союзного громадянства та національного: положення договору встановлюють прямий зв'язок між цими двома поняттями, при цьому питання національного громадянства, що є підставою для набуття союзного, перебувають у виключній компетенції держав. Декларація про громадянство держави-члена (яка була частиною Маастрихтського договору та пізніше скасована Лісабонським договором) встановлювала, що питання про те, чи має особа громадянство держави-члена повинне вирішуватися виключно шляхом посилання на національне законодавство відповідної держави-члена. Держави-члени можуть оголошувати для інформації, хто повинен вважатися їхніми громадянами для цілей Співтовариства шляхом подання декларацій [7]. Пізніше, при ратифікації Маастрихтського договору, Данією була прийнята декларація, якій зазначалося, що союзне громадянство – це політична та правова концепція, яка відрізняється від концепції національного громадянства у розумінні Конституції Королівства Данія та її правової системи [8].

Подальші зміни внесені до Договору про Європейський Союз також стосувалися питання співвідношення між національним та союзним громадянством. Так, Амстердамський договором стаття 8 була доповнена наступними положеннями: громадянство Союзу доповнює, а не замінює національне громадянство. Лісабонським договором були внесені незначні зміни до цього положення: громадянство Союзу є додатковим до національного громадянства і не замінює його громадянство. Саме у такій редакції на сьогодні закріплене співвідношення між національним та союзним громадянством у Договорі про функціонування Європейсько Союзу [10].

Громадяни держав-членів ЄС автоматично набувають громадянство Європейського Союзу. Їм не потрібно спеціально звертатися до його органів з метою отримання громадянства ЄС. Більше того, національні й зарубіжні паспорти громадян держав-членів ЄС уніфіковані за формою та змістом і мають відмітку про входження держави до Європейського Союзу [1, с. 16].

Таким чином, стаття 20 Договору про функціонування Європейського Союзу встановлює доволі пряломінійний та зрозумілий взаємозв'язок між громадянством Європейського Союзу та національним: щоб бути громадянином Союзу, необхідно бути громадянином країни-члена. Громадяни третіх країн не можуть отримати громадянство ЄС, а втрата громадянства означає автоматичну втрату цього статусу. Коли держава-член виходить з ЄС, її громадяни набувають громадянство третіх країн [10, с. 441].

Важливу роль у визначенні співвідношення національного та союзного громадянством відіграє практика Суду Європейського Союзу. Дослідження таких тенденцій на прикладі рішень Суду ЄС, що стосуються інституту громадянства, дає можливість краще усвідомити, яким чином відбувається розвиток повноважень ЄС та спрогнозувати наслідки для держав-членів, які можуть виникати у результаті надмірного судового активізму [11, с. 54].

Суд ЄС у своїй діяльності не пропонував жодних винятків з правила, згідно з яким громадянство ЄС зберігається за громадянами держав-членів. Втім, Суд нео-

дноразово вказував у своїх рішеннях, що держави-члени, перш ніж приймати рішення про позбавлення особи громадянства, повинні враховувати наслідки такого рішення в частині втрати прав, якими вона користується як громадянин ЄС. Таким чином, втрата громадянства ЄС або пов'язаних з ним прав може перешкоджати законному застосуванню національних правил щодо позбавлення національного громадянства [12, с. 441].

Так, у справі *Mario Vicente Micheletti and Others v Delegación del Gobierno en Cantabria* Судом ЄС було розглянуто питання щодо осіб з подвійним громадянством: громадянин Італії та Аргентини, користуючись наданим громадянам ЄС правом на здійснення підприємницької діяльності, намагався відкрити бізнес у Іспанії. Відповідно до Цивільного кодексу Іспанії, у випадку існування подвійного громадянства, коли жодне з них не є іспанським, ефективним громадянством є громадянство країни постійного місця проживання особи. Таким чином, за положеннями іспанського законодавства, особа вважалася громадянином Аргентини, а тому не могла користуватися правом на заснування, що належить громадянам ЄС. Судом ЄС було зроблено важливий правовий висновок, відповідно до якого у випадках подвійного громадянства, для використання свободи заснування підприємницької діяльності достатньо громадянство однієї держави-члена ЄС. Час або спосіб набуття громадянства не має значення. Ці положення розповсюджуються й на особу, що є одночасно носієм іншого громадянства. Отже, положення союзного права про свободу заснування не дозволяють державі-члену відмовити громадянину іншої держави-члена, який одночасно має громадянство третьої країни, реалізувати таку свободу на тій підставі, що законодавство приймаючої держави вважає його громадянином країни, що не є членом Союзу [13]. У цьому рішенні Суд встановив важливе для розуміння співвідношення між національним і союзним громадянством правило, відповідно до якого держави-члени при здійсненні своїх повноважень у питаннях громадянства, повинні приділяти належну увагу не тільки міжнародному праву, а й праву ЄС. Це жодним чином не обмежує суверенні права держав щодо встановлення умов набуття національного громадянства, втім, вони повинні враховувати принципи союзного громадянства.

На розвиток цих положень у справі *Janko Rottmann v Freistaat Bayern* Суд ЄС визнав, що позбавлення громадянства держави-члена, а отже, і громадянства ЄС, підпадає під сферу дії норм права Європейського Союзу. Громадянин Австрії Роттманн отримав німецьке громадянство, після чого, відповідно до австрійського законодавства, він автоматично втратив громадянство свого походження. Пізніше німецька влада з'ясувала, що Роттманн приховав той факт, що раніше він був причетний до серйозних кримінальних проваджень, а також те, що на нього було видано ордер на арешт. У зв'язку із цим німецька влада вирішила відкликати його громадянство на підставі того, що заявник отримав німецьке громадянство шляхом обману. Відповідно до міжнародного права, встановлення умов, за яких відбувається набуття або втрата громадянства, належить до компетенції держав-членів. Втім, оскільки цей процес призвів би до втрати німецького громадянства, що зробило б його особою без громадянства, Суд зазначив, що відкликання громадянства у даній ситуації ставить особу в таке становище, що може призвести до втрати ним статусу, наданого статтею 20 ДФЄС і пов'язаних з ним прав, а тому підпадає, з огляду на її характер та наслідки, під сферу дії права Європейського Союзу [15]. Відтак, позбавлення громадянства було визнано таким, що не суперечить законодавству ЄС. Суд визнав, що позбавлення громадянства у розглядуваній ситуації відповідає нормам міжнародного права, не було свавільним актом та відбулося з дотриманням принципу пропорційності. При цьому Суд

зазначив, що під час розгляду аналогічних справ варто враховувати такі обставини: 1) наслідки для особи та її сім'ї повинні відповідати серйозності правопорушення; 2) проміжок часу між набуттям та виходом з громадянства; 3) можливість відновлення громадянства країни походження.

У справі *The Queen and Secretary of State for the Home Department v Manjit Kaur* Суд розглядав наслідки змін у національному законодавстві щодо громадянства, які призвели до неможливості перебування особи у державі. Так, пані Каур була громадянкою Сполученого Королівства та колоній відповідно до Акту про громадянство 1948 року. Після набуття чинності Акту про громадянство Великої Британії 1981 року вона стала Британським заморським громадянином (*British Overseas Citizen*). Суд зробив висновок, що для того, щоб визначити, чи є особа громадянином Сполученого Королівства для цілей права Союзу, необхідно звернутися до Декларації Уряду Сполученого Королівства 1982 року про визначення терміну громадянства, на основі якого Суд дійшов висновку, що пані Каур не набувала європейського громадянства. Прийняття декларації не мало наслідком позбавлення особи, яка не відповідає критеріям визначення громадянина Сполученого Королівства, прав, які ця особа могла б мати згідно із законодавством Союзу. Натомість зазначені зміни вказують на те, що такі права ніколи не виникали у цієї особи. Розглядаючи компетенцію держави щодо набуття особою національного громадянства та право громадянина ЄС на свободу пересування, був зроблений висновок, що в'їзд та проживання громадянина на власній території, які ґрунтуються на правах, що впливають з його національного громадянства залишається у сфері компетенції держав-членів. Таким чином, громадянство Союзу доповнює, а не замінює національне громадянство. При цьому, існує відмінність між компетенцією держав-членів та компетенцією ЄС щодо прав та обов'язків, які особа може набутти на підставі свого громадянства. Відносини, які громадянин має з державою свого походження щодо прав на в'їзд і проживання, повинні залишатися в межах компетенції цієї держави-члена [15].

Суд у своїх рішеннях не зробив жодних виключень з простого співвідношення між національним громадянством та громадянством ЄС: останнє надається громадянам держав-членів та доповнює національне. Незважаючи на це, у певних сферах держави впливають на порядок здійснення індивідом прав, наданих йому установчими договорами як громадянину Союзу. Втім, таке втручання повинно відбуватися відповідно до принципів пропорційності та рівності як це встановлено установчими договорами ЄС.

Таким чином, ані у справі Роттманна, ані в жодному іншому рішенні Суд не розірвав виключний і абсолютний зв'язок громадянства ЄС з громадянством держави-члена. З існуючої судової практики можна зробити лише один логічний висновок: вихід держави із ЄС означає для її громадян втрату громадянства ЄС. Правовий висновок, зроблений судом у справі Роттманна, стосувався національних рішень про позбавлення громадянства держави-члена та їхніх наслідків для особи в частині, що стосується громадянства ЄС і прав, пов'язаних з цим статусом. Таким чином, його не можна безпосередньо застосовувати до ситуацій, в яких громадянство держави-члена втрачається через рішення відповідної держави про вихід з ЄС. Отже, якби Суд погодився з тим, що громадяни колишніх держав-членів можуть зберігати громадянство ЄС, цей правовий висновок суперечив положенням установчих договорів. При цьому наслідки подібного виходу є значними: у Звіті Європейської комісії про громадянство за 2020 рік зазначається, що референдум щодо Брексіту, який призвів до виходу Великої Британії з ЄС, вплинув на життя майже 3,7 мільйона громадян ЄС, які постійно про-

живають у Великій Британії, і мільйонів громадян Великої Британії, які втратили статус громадянина ЄС [17, с. 172].

Одним із шляхів вирішення цієї проблеми є запровадження асоційованого громадянства ЄС. Індивіди, які отримали б цей статус, мали б право вільно пересуватися, жити і працювати по всьому ЄС. Безумовно, асоційоване європейське громадянство буде відрізнятися від самого громадянства ЄС: прихильники цього статусу, закликають не до збереження за індивідами всього комплексу прав і можливостей, встановлених статтею 20 Договору про заснування Європейського Союзу, а до створення нового статусу. При цьому, він має бути передбаченим лише для громадян колишніх держав-членів. На нашу думку, зміст нового статусу має охоплювати соціально-економічні права, зокрема право на свободу пересування і проживання на території держав-членів ЄС, а також можливість недискримінаційного працевлаштування і звернення за захистом своїх прав і свобод до дипломатичних і консульських установ держав ЄС. Разом з тим, політичні права не повинні поширюватися на осіб, які матимуть статус асоційованого членства тому, що це *de facto* зрівняє зазначену категорію осіб у можливостях із громадянами ЄС. Однак, деякі питання концепції асоційованого громадянства залишаються не вирішеними: зокрема чи буде сплата внеску до бюджету ЄС обов'язковою вимогою для отримання цього статусу, як запропонував депутат Європейського Парламенту Чарльз Геренс. Це нагадає проблеми «громадянство за інвестиції» Мальти та деяких інших держав-членів, де, зробивши відповідний внесок й отримавши громадянство Мальти, громадяни третіх країн набувають статусу громадянина ЄС і отримують

можливість згодом переїхати до інших держав-членів [17, с. 453]. Не вирішеним питанням залишається хто саме буде мати статус асоційованого громадянина: чи отримають право або можливість стати асоційованими громадянами ЄС лише, наприклад, ті британці, які переїхали до іншої держави-члена і прожили там певний період часу, чи також ті, хто ніколи цього не робив? Це питання пов'язано із сутністю запропонованого асоційованого громадянства: чи є воно лише засобом забезпечення продовження прав громадян держав-членів, що виходять з ЄС, які проживають в інших державах-членах ЄС, чи воно має власну внутрішню або більш глибоко вмотивовану мету [17, с. 454].

Висновки. Громадянство ЄС та національне громадянство є двома важливими, але різними юридичними статусами, що взаємодіють між собою. Громадянство ЄС надає особам широкі можливості, включаючи свободу переміщення та проживання у будь-якій державі-члені, активне та пасивне виборче право до Європейського Парламенту та дипломатичний і консульський захист тощо. Але вихід держави зі складу ЄС призводить до втрати громадянства ЄС для її громадян. Одним із можливих рішень для вирішення цієї ситуації є запровадження асоційованого громадянства ЄС, що надасть особам, які отримують цей статус на обмежений комплекс прав і свобод, які є характерними для громадян ЄС (насамперед, це соціально-економічні права). Такий підхід дозволить зберегти тісні зв'язки та запобігти дезінтеграції суспільства держави, яка вийшла з ЄС. Однак, очікуваним кроком з боку ЄС у цьому процесі може стати запровадження «інвестицій» (внесків) за користування асоційованим громадянством.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яковюк І. В. Громадянство ЄС: поняття і співвідношення з національним громадянством. *Проблеми законності*. 2010. № 107. С. 13–22.
2. Договір про Європейський Союз від 07.02.1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029#Text (дата звернення: 23.02.2024).
3. Gonzalez G. M. *Civis Europaeus Sum?: Consequences with Regard to Nationality Law and EU Citizenship Status of the Independence of a Devolved Part of an EU Member State*. Wolf Legal Publishers, W.L.P., 2016. 300 p.
4. European Coal and Steel Community. *Treaty establishing the European Coal and Steel Community*. Luxembourg : European Coal and Steel Community. High Authority, 1965.
5. Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства) від 25.03.1957 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text (дата звернення: 23.02.2024).
6. Андрусевич Н. І. Історія розвитку громадянства Європейського Союзу. *Держава і право*. 2001. Вип. 13. С. 493–497.
7. Declaration No. 2 on Nationality of a Member State, annexed to the Treaty on European Union by the Treaty of Maastricht.
8. Danish act of ratification of the Treaty on European Union, [1992] Official Journal C 348/1.
9. Treaty on European Union (Consolidated version), Treaty of Amsterdam, 2 October 1997, OJ C (340) 10 November 1997.
10. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями : Договір Європ. Союзу від 07.02.1992 р.: станом на 25 берез. 1957 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 26.02.2024).
11. Трагнюк О. Я. Вплив практики Суду ЄС на обмеження компетенції держав-членів Європейського Союзу щодо питань набуття і втрати громадянства ЄС. *Європейська інтеграція в контексті сучасної геополітики* : зб. наук. ст. за матеріалами наук. конф., м. Харків, 24 трав. 2016 р. Харків, 2016. С. 52–61.
12. Member State Nationality, EU Citizenship and Associate European Citizenship. *European Citizenship under Stress*. 2020. С. 441–456. URL: https://doi.org/10.1163/9789004433076_018 (дата звернення: 03.03.2024).
13. Case C-369/90, Micheletti. *European Court Reports* 1992 I-4239.
14. Case C-135/08, Rottmann *European Court Reports* 2010 I-01449.
15. Case C-192/99, Kaur *European Court Reports* 2001 I-01237.
16. Maas W. *European Citizenship in the Ongoing Brexit Process*. *International Studies*. 2021. Vol. 58, no. 2. P. 168–183. URL: <https://doi.org/10.1177/00208817211002008> (дата звернення: 30.03.2024).
17. Member State Nationality, EU Citizenship and Associate European Citizenship. *European Citizenship under Stress*. 2020. P. 441–456. URL: https://doi.org/10.1163/9789004433076_018 (дата звернення: 30.03.2024).